

University of Groningen

Introductie

Kolsteeg, Johan

Published in:
 Cultuur+Educatie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
 Kolsteeg, J. (2022). Introductie. *Cultuur+Educatie*, 21(60), 6-17.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Introductie

Johan Kolsteeg

Het begrip culturele democratie komt steeds vaker voor, maar mist tot dusver een eenduidige betekenis. In zijn introductie op dit themanummer verkent gastredacteur Johan Kolsteeg de contouren van het begrip.

Bij het intikken van ‘culturele democratie’ als zoekterm op de website van LKCA kreeg ik afgelopen februari tien resultaten, variërend van het denken over een nieuw cultureel ecosysteem, herijking van het cultuurbeleid en een wereld waarin iedereen de mogelijkheid heeft om cultuur te maken en mee te maken. Het laat zien dat het begrip nog allesbehalve vastomlijnd is. Met dit themanummer van *Cultuur+Educatie* proberen we daar verandering in te brengen: de auteurs willen bijdragen aan de ontwikkeling van een gedeeld begrip van culturele democratie. Dit gebeurt vanuit het perspectief van cultuurparticipatie en representatie, waarbij we er ons terdege van bewust zijn dat er meer invalshoeken mogelijk zijn. De auteurs bieden niet alleen inzichten, maar roepen ook vragen op, beide bedoeld om bij te dragen aan een verdere uitwerking van het begrip culturele democratie.

Het begrip is voor Nederland niet nieuw. Jan Kassies hield in 1990 een pleidooi voor culturele democratie in de betekenis van een stelsel gebaseerd op kennis van processen van culturele betekenisgeving en gedemocratiseerde smaak. Hij stelde dat ‘wij de *oriëntaties van andere groepen* serieus moeten nemen’ (Kassies, 1990, pp. 282-283, cursivering JK), wat ik opvat als ruimte voor alternatieve culturele betekenisgeving en kwaliteitsbepaling naast die van de dominante, canonieke kunst. ‘Kwaliteit is een buitengewoon hachelijk begrip’, schreef Kassies (1990, p. 282), een opmerking die past in de toenmalige discussie over het belang van het niet-professionele, gedemocratiseerde kwaliteitsoordeel (Van den Berg et al., 1994).

In deze introductie op het themanummer verbind ik het begrip culturele democratie aan een korte geschiedenis van de democratisering van cultuur en bekijk ik het vanuit de perspectieven van het cultuurbeleid en de politicologie. Op basis daarvan draag ik elementen aan voor een definitie en verken ik de contouren van een democratisch participatiebeleid. Tot slot volgt een korte inleiding op de andere bijdragen in dit nummer.

Van democratisering naar democratie

Het begin van het denken over democratisering van cultuur ligt in Frankrijk, eind jaren vijftig van de vorige eeuw (*Porto Santo Charter*, 2021) en is gebaseerd op het besef dat met publiek geld gefinancierd cultuur aanbod toegankelijk behoort te zijn voor een breed publiek. Een drempel daarbij is, zoals Pierre Bourdieu (1984/1979) signaleerde, de sterke relatie tussen cultuurparticipatie en sociale status: voor veel mensen was de stap naar het bezoeken van kunst groot, en vaak te groot.

In de tweede helft van de vorige eeuw veranderde niet alleen het denken over toegang tot kunst, maar ook hoe mensen naar kunst kijken. Dat komt

onder meer door de ‘democratisering’ van het oordeel over kunst. Dit oordeel wordt steeds minder (alleen) bepaald door de professionals in de kunstwereld, de poortwachters van de ‘hoge’ kunst, en hangt steeds sterker af van wat voor de kijker en luisteraar van belang is. Mensen kiezen uit een breed aanbod datgene wat voor hen betekenis heeft en canoniciteit kunst hoort daar voor velen niet per se bij (Van Eijck & Bisschop Boele, 2018). Zo beoordelen vooral jongeren kunst meer op de mate van aansluiting bij hun individuele belevingswereld en minder op canoniciteit. Zo’n beoordeling blijkt zelfs los te kunnen staan van de vraag of ze een beeldend kunstwerk in levende lijve ervaren of op een beeldscherm (Foreman-Wernet et al., 2014).

Met deze democratisering ontstond een nieuwe kijk op de ‘rolverdeling’ tussen de maker en de beschouwer van kunst. De beschouwer kreeg een centrale rol in de betekenisgeving van een kunstwerk (Barthes, 1977/1967). Daarnaast werd het de afgelopen decennia door digitalisering steeds eenvoudiger om zelf iets te maken wat van betekenis is en dat met de wereld te delen.

Het is belangrijk op deze plek goed aan te geven wat we precies verstaan onder het begrip kunst. We sluiten daarvoor aan bij Barend van Heusden die eerder in dit tijdschrift de democratisering van de betekenisgeving van kunst verder heeft doordacht. Van Heusden omschrijft cultuur als een cognitief proces van reflectie op de wereld en kunst als ‘een van de manieren waarop mensen op cultuur reflecteren’ (2020, p. 7). Deze reflectie, door Van Heusden cultureel bewustzijn genoemd, zien we in processen van betekenisgeving, in bijvoorbeeld filosofie, journalistiek, geschiedenis en politiek, en dus ook in kunst. Mensen zetten daarbij onder andere hun vermogen in om te conceptualiseren (via taal) en te verbeelden (via artefacten en concrete, belichaamde ervaring). Voor Van Heusden is kunst dus geen onvervreemd-bare eigenschap van een object, maar een werking die ontstaat in het gebruik ervan: het artistieke is ‘een dimensie van de receptie’ (Van Heusden, 2020, p. 8).

Kunst is een vorm van cultuur met een extra dimensie, want het stelt mensen in de gelegenheid passief of actief ‘vorm en betekenis te geven aan hun ervaring’, welke ervaring dan ook. Ze helpt ‘inzicht te krijgen in onszelf, in anderen en in wat het inhoudt mens te zijn’ (Van Heusden, 2020, p. 13). Daarbij is het de deelnemer, en niet het artefact zelf, die bepaalt welke kunstwerken de kwaliteit bezitten om reflectieve verbeelding teweeg te brengen. De canon van kunstwerken is hiermee geen vast gegeven, maar wordt keer op keer opnieuw gemaakt en bevestigd door een veranderend publiek. In zijn bijdrage aan dit nummer benadrukt Van Heusden dat het erom gaat te begrijpen hoe kunst werkt in plaats van nadruk te leggen op ‘de’ betekenis ervan.

De Duitse socioloog Andreas Reckwitz bevindt zich op een vergelijkbaar gedachtespoor met zijn betekenis-georiënteerd cultuurbegrip. Hiermee bedoelt hij dat cultuur – symboliek en interpretaties in dagelijks leven en in kunst – bijdraagt aan de subjectivering van het individu en zet hij zich af tegen een normatief, objectgericht cultuurbegrip (Gaupp, 2021, p. 20).

Een eerste element van de definitie van culturele democratie is dat we kunst begrijpen als een vorm van cultuur die mensen in staat stelt door het maken van artefacten vorm en betekenis te geven aan hun ervaring. Onder democratisering van kunst verstaan we de ontwikkeling waarin het maken en wereldwijd verspreiden van artefacten breed bereikbaar werd en de verschuiving van een normatief naar een subjectief smaak- en kwaliteitsoordeel; in dit laatste staat het proces van individuele betekenisgeving centraal.

Democratisch deficit

Het cultuurbeleid heeft een complexe relatie met de bovengeschetste democratisering van cultuur. Terwijl de praktijk van het maken en verspreiden van en discussiëren over kunst democratischer is dan ooit, blijft de ondersteuningsstructuur voor het kunstaanbod georganiseerd langs traditionele machtsrelaties, verankerd in langetermijnbeleidsprocessen, professionele adviseurs en instituten (Juncker & Balling, 2016). Beleid is gericht op een betere toegang tot canoniciteit, door de overheid zelf gesubsidieerd kunstaanbod¹, daarmee voorbijgaand aan het feit dat voor veel mensen de vraag of kunst canoniciteit is, niet zoveel meer bijdraagt aan het belang ervan. Representatie van ondervertegenwoordigde groepen is in de maakpraktijk en het beleidsdiscours weliswaar al heel lang een centraal thema, zoals te zien is in discussies over postkolonialisme, diversiteit en inclusie in de Nederlandse kunstwereld, maar de vraag is of alle stemmen gerepresenteerd worden. ‘Cultuur is voor iedereen in Nederland’ (Van Engelshoven, 2018, p. 7) is toch wat anders dan cultuur is *van* iedereen in Nederland.

Beleid afkomstig van de centrale overheid wekt bovendien scepsis (Jancovich & Stevenson, 2020; Brook et al., 2020), omdat diezelfde overheid met haar nadruk op het canoniciteit het ‘democratisch deficit’ in het publieksbereik juist onderstreept. Ook Van Eijck en Bisschop Boele (2018) constateren dat het

¹ Overigens was het doel van het Programma Cultuurparticipatie van de vorige minister van cultuur gericht op de verbinding van kunst met sociaal werk en zorg (Van Engelshoven, 2019, p. 11).

‘participatieprobleem’ vooral een probleem van Den Haag is en wordt veroorzaakt door daar gemaakte beleidskeuzes. Als alternatief voor centraal beleid wordt al langer gekeken naar een regionale aanpak (Raad voor Cultuur, 2020), net zoals in de discussie over het beschermen van de democratie de lokale basis een cruciale rol toebedeeld krijgt (Ollongren, 2018).

De centrale vragen over participatiebeleid worden dan of een overheid voldoende erkent dat culturele betekenisgeving oneindig veel vormen kan hebben en of zij zorg draagt voor een democratische toegang daartoe, en mensen ‘versies van cultuur kunnen co-creëren’ (Wilson et al., 2017).

Een tweede element van culturele democratie is een cultuurbeleid waarin alle processen van culturele betekenisgeving een gelijkwaardig belang krijgen.

Deliberatieve democratie

Naast cultuurbeleid vormt politicologie een tweede invalshoek op het thema culturele democratie. Daarbij draait het om de vraag of (de productie van) kunst te zien valt als een bijdrage aan het democratisch debat.

In *Distinction* (1984/1979) observeert Pierre Bourdieu dat de representatie van mensen in het politieke gesprek afhankelijk is van hun dispositie, ofwel de geïnternaliseerde overtuigingen die het gevolg zijn van hun maatschappelijke positie. Het gaat Bourdieu niet alleen om een technische competentie, de mate waarin we in staat zijn het politieke discours te begrijpen, maar vooral om een sociale competentie, de mate waarin we ons gerechtigd voelen om ons met politiek bezig te houden vanuit een eigen cultuur. En die sociale competentie is ongelijk verdeeld: de kracht en autoriteit van een politieke mening wordt bepaald door iemands maatschappelijke positie. Dat betekent dat niet iedereen in gelijke mate toegang heeft tot het discours, waardoor dit minder democratisch wordt, omdat het de belangen van diegenen die er toegang toe hebben onevenredig goed behartigt. Bourdieu constateert dan ook een groeiende behoefte van mensen om het recht te bevechten een persoonlijke mening uit te drukken: de ‘geopinieerde habitus’ (p. 415) die de formele, top-down politieke communicatie wantrouwt.

Bourdieu legt in zijn analyse een verband tussen het wantrouwen jegens politieke vertegenwoordiging en de mate waarin mensen kunnen omgaan met de taal van de politiek. Volksvertegenwoordigers delen veelal niet de cultuur van degenen die zij vertegenwoordigen. De gedomineerde klassen,

zegt Bourdieu, wantrouwen de taal van het politieke theater, waarvan de regels voor hen nooit helemaal duidelijk zijn. Het enige dat hen rest, is terugvallen op wat ze wel kunnen beoordelen: ‘het lichaam in plaats van woorden, inhoud in plaats van vorm, een eerlijk gezicht in plaats van een gladde tong’ (p. 465). Bourdieu wijst er dus op waakzaam te zijn op hoe andere vormen van communicatie en culturen (in de zin van processen van betekenisgeving) een rol kunnen spelen in hoe mensen zich willen mengen in het democratisch debat.

In de politicologie heeft het begrip ‘cultuur’ geen duidelijke betekenis. Sass en Dryzek (2014) nemen een set gedeelde betekenissen als uitgangspunt voor hun definitie. Wel wordt in dit vakgebied het begrip communicatie steeds belangrijker en is er een bredere opvatting over welke communicatie relevant is voor het democratisch proces en een ‘deliberatieve cultuur’. Dit laatste begrip verwijst naar ‘deliberatieve democratie’, en dat begrip heeft een geschiedenis op zich. Ik volg de opvatting van een deliberatieve democratie als ruimte voor pluralisme en ‘meta-consensus’, een erkenning van de legitimiteit van elkaars waarden, ook (of juist) als men het niet met elkaar eens is (Curato et al., 2017). Feitelijk hebben democratie en kunst dat gemeen, al gebruiken ze andere talen: ze proberen op een vreedzame manier om te gaan met verschillen. Ook Pascal Gielen (2013) ziet het respecteren van verschillende invalshoeken als een kenmerk van zowel democratie als kunst, waar de verhoudingen ‘vaak onverzoebaar, maar zelden vijandig’ (p. 63) zijn. Een cultuur kan ook de deliberatie tegenwerken, zoals Bourdieus analyse over hoe de talige politieke cultuur een drempel kan vormen, duidelijk maakt.

Voorbeelden van culturele vormen van communicatie die Sass en Dryzek (2014) noemen zijn retoriek, stilte, roddels, humor (parodie), rituelen, dagelijkse verhalen, en zelfs actief luisteren. Ze geven als voorbeeld de Arabische lente, toen een belangrijk deel van de strijd om democratie plaatsvond in internationale forums buiten de politiek, discursieve ruimtes waar andere communicatieregels golden. Dichter bij huis neemt de geëngageerde tv-presentator en *factchecker* Arjan Lubach als scherp parodist deel aan het politieke debat. Het zijn voorbeelden van cultureel betekenisgevende praktijken die bijdragen aan een deliberatieve cultuur waarin ‘meningen, symbolen en normen’ elkaar treffen in een openbaar gesprek (Sass & Dryzek, 2014, p. 21).

Een derde element in de definitie van culturele democratie is dat ook kunst, als een vorm van cultuur, geldt als een legitieme bijdrage aan een deliberatieve democratie.

Culturele vaardigheden

Mensen hebben vaardigheden nodig om met culturele vormen van communicatie een bijdrage te leveren aan het politieke debat. De vraag naar welk cultureel vermogen mensen nodig hebben, heeft Geert Drion (2018) uitgewerkt in vier elementen: kennis van cultuur, het vermogen culturele verschillen te ervaren, zich vormtalen eigen kunnen maken en in staat zijn deel te nemen aan het culturele leven.

Dit perspectief op 'capability' of 'vermogen' is in het Verenigd Koninkrijk uitgewerkt toen het begrip culturele democratie een decennium geleden (opnieuw) actueel werd, nadat de Movement for Cultural Democracy er al aandacht voor had gevraagd tijdens het Thatcher-tijdperk. Grote projecten en onderzoeken zoals *Taking Part* en *Understanding Everyday Participation* wezen uit dat het bereik van culturele instituten nog altijd zeer beperkt was (Hadley & Belfiore, 2018). Als praktische handreiking presenteerde de beweging Cultural Democracy Now het manifest *64 million artists* (2019), waarin gepleit wordt voor decentrale beslismacht over ondersteuning van cultuur, het onderkennen dat cultuur een sterke relatie met maatschappelijke doelen heeft, het geloof in een bottom-up ontwikkeling van een democratische cultuur en eerlijke financiële waardering van professionals in het veld.

Net als de Movement for Cultural Democracy destijds heeft de nieuwe beweging een politieke ondertoon, namelijk om na het Brexit-referendum de oude politieke structuren grondig tegen het licht te houden (Wilson et al., 2017). Deze gedachtegang kent dus een terugkoppeling: men ziet maatschappelijke ongelijkheid terug in een democratisch deficit voor de toegang tot kunst en cultuur, en andersom verwacht men dat je met het adresseren van die culturele ongelijkheid maatschappelijke structuren kunt herschikken.

Contouren van democratisch participatiebeleid

Als we de betekenis van kunst voor mensen centraal stellen in beleid en kunst zien als een bijdrage aan het democratisch debat, wat zijn dan contouren van een cultuur-democratisch beleid? Naast talloze aspecten is participatie voor nu een eerste aandachtspunt.

Culturele betekenisgeving begint onder meer met participatie aan kunst en dat begint in de directe omgeving en regio. Het eerste kenmerk van democratisch participatiebeleid is dan ook dat de regio een sterkere rol krijgt in beleidsvorming. De Raad voor Cultuur benadrukt dit punt al een tijd en wijst erop dat een scheiding tussen lokale en nationale beleidsniveaus de sector zelfs extra kwetsbaar maakt. Hier gaat het niet zozeer om een evenredige vertegenwoordiging van de regio in het centrum van de macht, maar

om representatie van het regionale perspectief op betekenis en kwaliteit van kunst (Kolsteeg & Van den Hoogen, 2018). Een pleidooi dus voor een betekenis-georiënteerd perspectief.

Een tweede kenmerk heeft te maken met maatwerk in de kwaliteitsbeoordeling en ondersteuning van culturele instellingen (Bunnik, 2016). Overheden zouden organisaties meer ruimte kunnen geven om te experimenteren met eigen strategieën voor bredere participatie. Op dit moment kunnen organisaties hierbij aanlopen tegen normen en criteria van subsidiënten die niet altijd passen bij hun praktijk (Kolsteeg, 2019).

Een derde kenmerk is het veranderen van traditionele machtsrelaties bij subsidieverdeling naar meer *participatory funding*. Deze suggestie komt voort uit de ervaring van professionals, en is uitgewerkt door de internationale theaterkoepel IETM (Ilić & Farhat, 2021).

Vanuit dit perspectief is het door de Raad voor Cultuur genoemde *right to challenge* interessant. Dit is een manier om de participatiekracht van burgers te vergroten en het eenvoudiger te maken voor 'lokale verenigingen om zelf voorstellen in te dienen voor bijvoorbeeld het behoud, gebruik en toegankelijkheid van erfgoed in hun directe omgeving [...] (Raad voor Cultuur, 2019, p. 111). Dit *right to challenge* (Ollongren, 2018) kreeg bekendheid binnen het programma Democratie in Actie (2018-2021), een vierjarig samenwerkingsprogramma van onder meer het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, met het doel voor lokale overheden kennis en instrumenten te ontwikkelen om de lokale democratie te versterken (Lokale democratie, z. d.). Het 'uitdaagrecht' lijkt een nieuwe vorm van decentralisatie van collectieve voorzieningen, niet van hogere naar lagere overheden maar van lagere overheden naar de burger – deze keer 'met bijbehorend budget' (Ollongren, 2018, p. 1). Uitdaagrecht lijkt inderdaad een manier om aandacht te eisen voor cultuurvormen die in het huidige bestel onvoldoende steun ontvangen. In de 'inspiratiegidsen' voor overheden en bewoners om met het thema aan de slag te gaan, komen de woorden kunst en cultuur echter niet voor (zie Van Stipdonk, 2019a, 2019b).

Deze kenmerken en contouren zijn eerste aanzetten voor een visie op participatiebeleid; er zijn nog vele aspecten die nader bediscussieerd en onderzocht moeten worden. Culturele tegenstellingen kunnen immers ook zeer groot zijn. Van Heusden en Minnaert bespreken in dit nummer bijvoorbeeld het *Porto Santo Charter*, een initiatief van het Portugees voorzitterschap van de Europese Unie. In deze verklaring staat dat de wens om bij te dragen aan een culturele democratie een subsidievoorwaarde zou moeten zijn voor culturele organisaties, maar de vraag is hoe een culturele democratie zich verhoudt tot uitingen die zich juist van dat bestel afkeren. Wie bepaalt wie meedoet?

De bijdragen in dit nummer

De artikelen in dit nummer pogen bij te dragen aan de discussie over het begrip culturele democratie. De opbouw is, na deze introductie, van binnen naar buiten: allereerst kijken we in detail naar het subjectiverende gesprek in het onderwijs, dan met een bredere blik naar de fundamentele van het cultuuronderwijs, vervolgens naar de betekenis van gemeenschappelijkheid en hoe die tot stand komt, en tot slot kijken we vanuit een internationale blik naar het Nederlandse veld.

De basis van een culturele democratie is vreedzaam omgaan met verschillen. Dat fundamentele beginpunt onderzoeken Nathalie Beekman en Fianne Konings in hun bijdrage. Uitgangspunt daarbij vormt het onderzoek van Beekman op een basisschool naar hoe je met kunst en kinderfilosofie verschillende stemmen waarneembaar kunt maken, met inachtneming van juist verschillen, ambiguïteit en multiperspectiviteit.

Barend van Heusden verbindt de paradigmawisseling die ten grondslag ligt aan culturele democratie, aan een veranderde cultuuropvatting en hoe dat kan leiden tot een andere, reflectieve en ervaringsgerichte inrichting van het kunstonderwijs. Hij bespreekt hoe dat in het kunstonderwijs kan uitwerken op verschillende gebieden, zoals het al aangestipte kwaliteitsoordeel, de verhouding tussen het individu en het collectief, en hoe het bijdraagt aan een democratische en tolerante samenleving.

Thijs Lijster gaat in zijn bijdrage in op het begrip 'gemeenzin'. Dit vermogen bepaalt wat we kunnen zien als gemeenschappelijk en waarmee we ons de gemeenschap kunnen voorstellen en nadenken over wie daartoe behoort. Kunst en cultuur kunnen polemische vormen aannemen en nieuwe wegen naar 'gemeenschappelijk zien' openen.

Toine Minnaert kijkt in zijn bijdrage naar ontwikkelingen en discussies in het Verenigd Koninkrijk en Denemarken om te zien of die lessen voor Nederland bevatten. Hij schetst het belang van decentralisatie van cultuurbeleid en wijst op het belang van een maatschappelijke verantwoordingspraktijk in plaats van een politieke. Dialoog en diversiteit worden niet in het bestel gezocht maar in de samenleving. Minnaert pleit ervoor een succesvolle landing van culturele democratie in Nederland te zien als een brede maatschappelijke opdracht en niet te beperken tot een extra taak voor culturele instituten.

Tussen deze vier artikelen door staan intermezzo's. Deze bevatten de eerste resultaten uit de proeftuin 'Nieuw publiek, een experiment met culturele democratie' in de drie noordelijke provincies. Met dit project wil initiatiefnemer We the North, een koepel van overheden in de drie

noordelijke provincies, de relatie onderzoeken tussen het aanbod van culturele instituten en de culturele leefwereld van mensen. Ongeveer vijftien theaterorganisaties, zowel zalen als makers, die zich met dit vraagstuk verbonden voelen, participeren in de proeftuin. Een van de elementen is een onderzoek naar de eigen praktijken van communicatie en co-creatie. In de intermezzo's kunt u de eerste bevindingen lezen, als eerste vensters op een praktijk van zoeken naar culturele democratie.

Johan Kolsteeg is docent en onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met organisatie en communicatie in de kunsten, en is de wetenschappelijk leider van het project proeftuin nieuw publiek. j.a.c.kolsteeg@rug.nl

Literatuur

- Barthes, R. (1977/1967). *The death of the author* (vert. S. Heath). Fontana.
- Berg, H. O. van den, Boorsma, M., & Maanen, H. van. (Eds.). (1994). *De kwaliteit van kunst en de organisatie van het oordeel*. Passage.
- Bourdieu, P. (1984/1979). *Distinction. A social critique of the judgement of taste* (vert. R. Nice). Harvard University Press.
- Brook, O., O'Brien, D., & Taylor, M. (2020). *Culture is bad for you: Inequality in the cultural and creative industries*. Manchester University Press.
- Bunnik, C. (2016). *Naar waarde gewogen. Een nieuw model voor kwaliteitsbeoordeling bij de toekenning van cultuursubsidies*. Boekmanstichting.
- Curato, N., Dryzek, J. S., Ercan, S. E., Hendriks, C. M., & Niemeyer, S. (2017). Twelve key findings in deliberative democracy research. *Daedalus*, 146(3), 28-38.
- Drion, G. (2018). *Cultureel vermogen. Nieuwe woorden voor het belang van cultuureducatie en -participatie in Nederland*. LKCA/Cultuurconnectie.
- Eijck, K. van, & Bisschop Boele, E. (2018). *Van de canon en de mug: een inventarisatie van inzichten rondom de culturele niet-bezoeker*. Erasmus School of History, Culture and Communication.
- Engelshoven, I. van. (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Engelshoven, I. van. (2019). *Uitgangspunten cultuurbeleid 2021-2024*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Foreman-Wernet, L., Dervin, B., & Funk, C. (2014). Standing in two worlds looking at an art exhibition: Sense-making in the millennial generation. *Journal of Arts Management, Law and Society*, 44(2), 101-117.

Gaupp, L. (2021). Epistemologies of diversity and otherness. In L. Gaupp, & G. Pelillo-Hestermeyer (Eds.), *Diversity and otherness. Transcultural insights into norms, practices, negotiations* (pp. 13-61). De Gruyter.

Gielen, P. (2013). *Repressief liberalisme. Opstellen over creatieve arbeid, politiek en kunst*. Valiz.

Hadley, S., & Belfiore, E. (2018). Cultural democracy and cultural policy. *Cultural Trends*, 27(3), 218-223.

Heusden, B. van. (2020). Het leven verbeeld: kunst, cultuur en cognitie. *Cultuur+Educatie*, 19(56), 6-19.

Ilić, M., & Farhat, F. (2021). *Supporting relevance: Ideas and strategies for inclusive, fair and flexible arts funding*. IETM.

Jancovich, L., & Stevenson, D. (2020). Cultural participation. Stories of success, histories of failure. *Conjunctions*, 7(1).

Juncker, B., & Balling, G. (2016). The value of art and culture in everyday life: Towards an expressive cultural democracy. *Journal of Arts Management, Law, and Society*, 46(5), 231-242.

Kassies, J. (1990). Pleidooi voor een culturele democratie. *Boekmancahier*, 2(5), 280-283.

Kolsteeg, J. (2019). Inclusiviteit is de praktijk. *Boekman Extra 19*. www.boekman.nl/wp-content/uploads/2019/12/BmXtra_19_DEF-1.pdf

Kolsteeg, J., & Hoogen, Q. van den. (2018). *Ruimte. De noordelijke regio en het cultuurbeleid*. Groningen Institute for the Study of Culture.

Lokale democratie. (z. d.). *Democratie in actie*. <https://lokale-democratie.nl/cms/view/d9f54014-b54a-4e14-af77-cbb6a611990b/over-lokale-democratie,geraadpleegd31mei2022>.

Movement for Cultural Democracy (2019, 21 mei). *64 Million Artists. Cultural democracy in practice - The Movement for Cultural Democracy*. <https://64millionartists.com/cultural%20democracy-in-practice-the-movement-for-cultural-democracy/>

Ollongren, K. (2018, 14 december). Brief over Right to Challenge van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2018-2019, 35000 VII, nr. 80.

Porto Santo Conference. (2021). *Porto Santo Charter. Culture and the promotion of democracy: Towards a European cultural citizenship*. <https://portosantocharter.eu/wp-content/uploads/2021/05/PortoSantoCharter.pdf>

Raad voor Cultuur. (2019). *Cultuur dichtbij, dicht bij cultuur. Advies Cultuurbestel 2021-2024*. Raad voor Cultuur.

Raad voor Cultuur. (2020, 14 september). *Naar een wendbare en weerbare culturele en creatieve sector (2)*. Brief van de Raad voor Cultuur aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, kenmerk RVC.2020.1558.

Sass, J., & Dryzek, J. (2014). Deliberative cultures. *Political Theory*, 42(1), 3-25.

Stipdonk, V. van. (2019a). *Samenwerken aan het Right to Challenge. Inspiratiegids voor gemeenten*. <https://lokale-democratie.nl/file/download/0bc75b2e-8670-4555-bb1d-f4f349e23c60>

Stipdonk, V. van. (2019b). *Samenwerken aan het Right to Challenge. Inspiratiegids voor inwoners*. <https://lokale-democratie.nl/file/download/de018876-5190-4bdb-a039-97326aff3c2d>

Wilson, N., Gross, J., & Bull, A. (2017). *Towards cultural democracy. Promoting cultural capabilities for everyone*. King's College London.